

סיפורי החזנים לעגנון

— פרוץ הלל וייס —

וההערכות של בת הגביר הפרט. באמצעות הקול הנפלא אפשר לעקור את המעמד הנחות ואת העוני המולידים תסכול גברי, לזכות בליבה של הנערה וכך לנצח את אביה הגביר. בסיפורים לא פרוידיאליים שלילי את פניהם האליגוריות. הנערה היא השכינה, והגביר יכול להיות הקב"ה.

בסיפוריו הראשונים כנער בבוטשאטש
דימה עצמו המספר של שמואל יוסף צ'צקס כחזן
העובר לפני הקהל וזוכה להכרה ולתשואות.
זוהי לו משאת נפש נפלאה – הרבה
רגשות פרוידיאליים ולדותיים של הסופר באים
לידי ביטוי בדחף לעבור לפני הת'בה,
הוא רוצה לזכות בהערכת הקהל בכלל

עגנון נציין סיפור אחד שנכתב בעברית וביידיש, והוא הולך ומשתלשל ביצירתו של עגנון בנוסחים שונים.

"אפשר דומני לקבוע ללא ספק, ש"דער ציבראכנע טעלער" י"ט אב, תרס"ו (10 באוגוסט 1906) אינו רק הסיפור המעניין והחשוב בסדרה זו, גם לעצמו וגם להמשך עגנון, אלא הוא אולי גם החשוב בכל מה שכתב עגנון בגאליציה, והראיה שעגנון לא רק כתב אותו בשני הלשונות ("הפנכה השבורה") והוא לא רק ניסח אותו מחדש ("חלומי של יעקב נחום" קובץ 'זרעאל' תרע"ג, ופעם שנייה "יתום ואלמנה", רימון תרפג) אלא הוא גם החדיר אותו באופנים שונים גם ליצירות אחרות" (בקון, עמ' 36).

מוטיב מחול המוות ומחול השכינה מחלחל גם לסיפור היידי "טויטען טאנץ" (1913), שנכתב כנראה בשנת 1907, אבל הוא מהדהד בעיקר בסיפור המופת "אגדת הסופר" (ברלין תרע"ט), שבו יוצאת נפשו של רפאל מתוך

עברית, וכבר בהם נמצא את מכלול הנושאים הקשורים בחזן, שעליהם כתב עגנון מאוחר יותר.

ואמנם בין השירים הראשונים שפרסם עגנון כלולה הבלאדה ביידיש "מעשה בר' יוסף דילה ריינה", הנחשבת ליצירתו הראשונה (1903), והשיר "גיבור קטן" (1904) שבו עומד ילד על דרגש לפני הקהל בל"ג בעומר, ויורה חיצים בשטן – החיצים הם השירים המעידים על השליחות המשיחית של מחברם. עניין השליחות קשור לעניין שליח ציבור – הש"ץ, החזן – שבנסיבות אחרות הוא השליח, בעל השליחות הגדולה מכולן, הוא המשיח.

על חלק חשוב מן הנושאים הללו בניתוח מקיף של סיפורי בוטשאטש כבר עמד יצחק בקון בספרו 'עגנון הצעיר', שיצא לאור על ידי הקתדרה ליידיש באוניברסיטת בן-גוריון בשנת 1989. גם חוקרים קודמים לו כמו א' באנד, ג' שקד ודב סדן עסקו בכך. אבל כדי להתחיל את עניין החזנים אצל

נושא החזנים הוא מנושאי היסוד ביצירתו של עגנון, זהו חוט המחבר את נושאי המשנה ואת התקופות במהלך יצירתו. מבחינת חשיבותו, נושא זה הוא שווה ערך לנושא העגינות המפורסם. אך בעוד שנושא העגינות מציין את הניתוקים המהותיים שיש בין כל העולמות, את ההוויה שאינה ניתנת לתיקון אלא בגאולה החומקת, בעלי התפילה – הש"צים והחזנים – יש בכוחם להיות סרסורים טובים בין האדם למקום "לחבר הכא להתם", כמותם כמשה רבנו המכונה במדרש 'סרסור'. החזנים יכולים לחולל "אתערותא דלתתא" – לסייע לנשמה בעלייתה ובהידבקתה באור פני מלך בהתגברות על הקרע – השניות או העגינות, האמיתית או המדומה – שבין שמים וארץ, שבין אוהב לאהובתו.

חלק מן הסיפורים החשובים של תקופת בוטשאטש, הסיפורים שנכתבו בין שנת 1904 לשנת 1908, נכתבו בחלקם יידיש ובחלקם

דבקות בנפשה של רעייתו מרים שנפטרה. מרים היא גם גיבורת "בארה של מרים" (1910) וגם גיבורת "הפנכה השבורה". בסיפורים הללו מתחולל

החזן, ברוב סיפורי עגנון, הוא מביצע רפרטואר שמימי, שאותו נוטל הפייטן מן השמיים. פעמים שעגנון ראה אותו

כמין חזן-פייטן, הכותב פירוש לתורה, ומנסה לכוון בסיפוריו פיוטים לחזיונות שנצטרפו בשמים. אמות מידה אתיות-אסתטיות אלה אנו מוצאים כמעט בכל סיפורי החזנים של עגנון. בספרו 'מים נוראים' מלקט עגנון ממקורות, שלפיהם חיבר רבי אליעזר הקליר את פיוטיו על פי רוח הקודש – "כמו שראה השירה שאומרים המלאכים למעלה כן חיבר הוא למטה" (עמ' סב), "וכן מצינו בכל בו מדרש, כשרצה רבי אליעזר הקליר לייסד פיוט, עלה לרקיע ושאל למיכאל... והראוהו וכן יסד הוא" (שם, עמ' פב).

עגנון רואה עצמו כתמונת בבואה של אחרון הפייטנים-החזנים שאינו יכול למסור את פיוטו לדורות הבאים. כך מסתיימים סיפורי החזנים בספר 'עיר ומלואה': "בכן, אחרון שבחזנים ששימשו בחזנות בית הכנסת הגדול שבבוטשאטש אדם נאה היה... באותם הימים הייתי אני מיושבי בית המדרש ואף הראיתי לו כמה משירי, לשניים מהם עשה מנגינות, מאחר שאיני בקי בנגינה ואיני מנגן לא נשתיירו בפי ואבדו השירים ומנגינותיהם" (עמ' 122). המוטיב של אבדן המנגינה או הפיוט ושל אי היכולת למסור אותם משותף לכל הסיפורים שנזכרו למעלה. אך במסגרת זו ברצוננו להתמקד

הקודש של שיר השירים "נפשי יצאה בדברו" – נשיקת המוות של השכינה. כך נדרש לגבי מעמד הר סיני, כשהעם אינו יכול לשמוע עוד את דברי ה', והוא פונה למשה כדי שהוא ידבר וימסור את דברי ה' – "ואל יוסף ה' דבר עמנו פן נמות". כך מסתיים סיפור "הנידח" שפרקו האחרון "עליית נשמה" – סיפור נפרד שנתפרסם בשנת 1909 – לא נתן מנוח לעגנון. "התחיל קורא בשיר השירים בהתלהבות איומה ובגבורה נוראה. והיה קורא והולך עד שהגיע לפסוק משכני אחרך נרוצה. וכיון שהגיע לפסוק משכני אחרך נרוצה יצתה נפשו בטהרה. ועדיין שפתיו מרחשות הביאני המלך חדרינו. נפשו יצאה בדברו" ('אלו ואלו', עמ' נו) המוטיב מתגלגל למוטיב החזן הנפרד מן העולם עם פסוק משיר השירים. כאן אנו רוצים להזכיר את מחזור סיפורי החזנים הנמצא בספר 'עיר ומלואה' – לקט של סיפורי עגנון על עירו המשמש כספר זיכרון לנספים בשואה. את כל הסיפורים בספר זה יש לקרוא כהתדיינות עם פרשת השואה. בתוך סיפורי החזנים ניצב הסיפור המרכזי השזור את כל הסיפורים – "האיש לבוש הבדים". יהודי הרוצה להתכונן לימים הנוראים, דיו שיקרא את הסיפור הזה.

מאבקים על ליבה של מרים ועל ביטול המניעות המונעות מהמספר את מרים – זהו ביטוי לתסכול אירוטי במישור האישי ופחד מהקב"ה במישור הדתי והלאומי.

כדאי להתבונן קמעה בפתיחה ובסיום של נוסח "יתום ואלמנה" שהוא גלגולו של "חלומו של יעקב נחום" שנגזז: "יתום בן אלמנה היה בעירונו. גופו כנמלה ורגליו כשני קיסמים. כל ימות החורף היה עצור בבית אמו ומחזור גדול היה בבית אמו ושל אמו היה ושל אם אמו היה והיה קורא בו מעשה רב אמנון. פעמים שהיה נוטל סינר והיה מתעטף בו כש"ץ". פעם ננעל התינוק היתום בבית הכנסת כשהוא מקסים את המתים בקולו, עד שנתעוררו מקבריהם ונתכנסו בבית הכנסת. אף זהו מוטיב ראשוני בסיפורי עגנון כמו ב"עיר המתים" וב"חופה שחורה" (מסיפורי בוטשאטש ותקופת יפו). האם האלמנה הולכת לחפש את בנה ומוצאת את בית הכנסת נעול. היא מציצה, ורואה את בנה שר עם המתים. הבן יעקב משורר כאילו לאם השכינה האלמנה: "רב לך שבת בעמק הבכא והוא יחמול עליך חמלה". ואילו האם שומעת את בנה משורר: "קרבה אל נפשי גאלה" ('אלו ואלו', עמ' קמט). המוטיב של שירת הברבור קשור במוטיב

עגנון רואה עצמו כתמונת הבואה של אחרון הפייטנים-החזנים שאינו יכול למסור את פיוטו לדורות הבאים. כך מסתיימים סיפורי החזנים בספר עיר ומלוכה: "בכך אחרון שבחזנים השימושו בחזנות בית הכנסת הגדול שבבבל שאלה הם נאם היה... באותם הימים הייתי אני מיושבי בית המדרש ואף הראיתי לו כמה משירי, לשניים מהם עשה מנגינות, מאחר שאני בקי בנגינה ואיני מנגן לא נשתירו בפני ואבדו השירים ומנגינותיהם". המוטיב של אבדן המנגינה או הפיוט ושל אי היכולת למסור אותם משותף לכל הסיפורים שנזכרו לעיל.

הפירוד שבין השמים והארץ הוא המקור העיקרי ליצירת מבנים מורכבים בסיפורי עגנון.

הפירוד שבין שמים וארץ קשור אף בתחושת הפרדוקס הנובעת מן הניסיון להבין את מידות ה', ובעיקר את הזיקה ההכרחית שבין גילוי מעשיו הנראים כאכזריות, כשלמעשה הם ביטויים של אהבת ה' ליראיו. ניגודיות זו, הנעה בין דיאלקטיקה לבין אירוניה, מופיעה ברבים מסיפורי עגנון ובפרט באלו שתשתיתם, הסמויה או המרומזת, היא השואה. כך גם בסיפורי החזנים המתנהלים בין שני מאורעות היסטוריים קשים – גזירות ת"ח ותט והשואה – כבר ב"מעשה ר' אמנון" ניכרת הבעיה משיבוצו של פסוק: "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך". משפט זה אילו היה נכתב על-ידי עגנון עלול היה להיתפס, בטעות בדרך כלל, כמשפט אירוני, אך יש לו מקבילות בספרות התנאים ובספרות האמוראים, במדרשים ובפיוטים. ככל שגברו הגזרות על ישראל אנו מוצאים את שרפי מעלה צועקים מרה בשל עשרת הרוגי מלכות: "זו תורה זו שכרה" (ראו במקורות התלמודיים ברכות טו ע"ב, ומנחות כט ע"ב). הניסוח המובהק ביותר של בעייתיות זו נמצא בפירושי האמוראים על המשנה המפורסמת בברכות לג ע"ב: "האומר עד (על) קן ציפור יגיעו רחמין, משתקין אותו מפני שעושה את מידותיו של הקבה רחמים ואינם אלא גזרות" (וראו א"א אורבך חז"ל אמונות ודעות, עמ' 335-336).

ברבים מכתביו שוזר עגנון סיטואציות שאותן הוא מצייר בביטוי לשון המעצימים את ההתנגשות שבין אכזריות ה' לרחמיו. אבל ישנם מקומות רבים ומרכזיים בהם מעשים

בסיפור זה בטכניקה של הכפלת הדמויות – הוא שולף דמות מתוך דמות, ונוקט עיקרון מדרשי: "מה שאירע לזה אירע לזה". לטכניקה זו יש סמך בסיפור זה ממעשה ר' אמנון מגנצא, שאילו מתייחס ר' גבריאל במפורש במהלך היצירה. נכון לומר שמעשה ר' אמנון מהווה תשתית לחלק ניכר מסיפורי החזנים של עגנון. (ראו 'ימים נוראים', עמ' קלג).

וכך מסתיים מעשה ר' אמנון: "ועליו נאמר מה רב טובך אשר צפנת ליראיך" וגו' (תהלים לא, ל). לאחר הדברים והאמת אשר הועלה רבי אמנון ונתבקש בישיבה שלמעלה ביום שלישי לטהרתו נראה במראות הלילה לרבנא קלונימוס בן רבנא משולם בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס ולימד אותו את הפיוט ההוא "ונתנה תוקף קדושת היום" ויצו עליו לשלח אותו בכל תפוצות הגולה להיות לו לעד ולזכרון, ויעש הגאון כן". רואים אנו כי בסיפור ר' אמנון מופיעה שושלת היסטורית ידועה בעלת שמות חוזרים, שהאחרון שבהם זוכה להפיץ את הפיוט ששמע בחלומו. משפחת קלונימוס הייתה שושלת ענפה בימי הביניים. בעל ה'אור זרוע' הוא אחד מהם.

גם לר' גבריאל של עגנון נגלה ר' אמנון. הוא שומע את מנגינתו לפיוט "ונתנה תוקף", אלא שאין הוא יכול לחזור עליה, ולכן אין הוא יכול למסרה. זהו מוטיב המופיע הן בסיפור "לפי הצער השכר" והן בסיפור "הסימן", שלפיהם הפיוטים העילאיים המתחברים למעלה אינם יכולים להימסר למטה. על-פי העיקרון המנוסח בסיפורים הללו: "לפי שאין נעימתם של השמים כנעימתה של הארץ".

במוטיב אחד מתוך "האיש לבוש הבדים" – הסיפור החשוב מבין סיפורי החזנים – נתעכב על מוטיב החזן המוסר את נפשו בתפילתו. נוסף ונאמר כי סיפורי החזנים קשורים, באופן גלוי או באופן סמוי, בהבנת תפיסת השואה בכתבי עגנון והבעיות התיאולוגיות הכרוכות בה, כגון: הבנת דרכי השם, צידוק הדין, בעיית הקורבן, החטא והעונש, הקטגוריה והסנגוריה על עם ישראל.

את השם גבריאל בחר עגנון להעניק לאיש לבוש הבדים – "דאר ליינען יידיל" – שהיה מוכר בדים לחייטים, על יסוד הפירושים לפסוק: "ואיש אחד בתוכם לבוש בדים וקסת סופר במותניו" (יחזקאל ט, ט), ומפרש הרד"ק: "כבר פירשנוהו על דרך משל ורבותינו ז"ל פירשו כן. וכן אמרו: זה גבריאל" (וראו הקבלה, דניאל י, ה). עגנון מעלה את ר' גבריאל הראשון – סבו של האיש לבוש הבדים – למידת מלאכים, והוא המכתיב את הנורמות לנכדו "האיש לבוש הבדים" ולשאר גיבורי הסיפור. האיש לבוש הבדים (=המלאך גבריאל) מופיע גם בפיוט "אלה אזכרה" בתפילת מוסף של יום כיפורים, המספרת את מעשה עשרת הרוגי מלכות (על מעשה זה ועל מקורותיו ראו יוסף דן, 'הסיפור העברי בימי הביניים', עמ' 62 – 69). קטע מן הפיוט, שבו נזכר האיש לבוש הבדים, הפך לאחד הקטעים המפורסמים בעולם החזנות.

מעשה עשרת הרוגי מלכות מעלה את הבעייתיות התיאולוגית של סיפורו של עגנון, כפי שמעלה אותו מעשה רב אמנון. כמו בסיפורים אחרים שלו משתמש עגנון אף

הנתפסים כמעשי אכזריות באים מעשי חסד ואפילו נובעים לעתים אלה מאלה.

בסיפור "האיש לבוש הבדים" נטל עגנון אפיזודה מהסיפור "לפי הצער השכר", שם היא מובלעת קמעא, והפך אותה לגרעין הסיפור. הנושא המשותף הוא קידוש השם. האפיזודה ב"לפי הצער השכר" מספרת: "מעשה שהיה בבחור אחד זהבי שהביאו לו שברי כלי זהב לעשות מהם כלי ואחר-כך באו והעלילו עליו שהם של פסל בית יראתם ויצא דינו של הבחור לתלות. והיה הבחור קורא ברוך מקדש שמו ברבים עד שיצאה נפשו" (עמ' י). פירור עלילה זה משתכלל ב"איש לבוש הבדים". זקנו של לבוש הבדים סרב ליטול מהציבור את שכר תפילתו. בכך נקט נורמת-על שלא ליהנות לעולם מכסף של קהל. הפיתוי המוליך אותו לשבירת הנורמה האישית הגבוהה מוליך אותו גם לאסונו וגם לקידוש ה' העצום שהוא גאולתו. שוב "קרבה אל נפשי גאלה", כמו החזן הקטן ב"יתום ואלמנה", גלגלו של "יעקב נחום" (1913) ואגדת הסופר, "הפנס" ו"טויטען טענין" שקדמו לו.

האיש לבוש הבדים, ר' גבריאל, היה עומד שנה שנה במנהגו שלא ליטול כסף של קהל. שנה אחת נזדמן לקהילה בדרך מקרה מוכר ספרים, ובאמתחתו הספר 'תורת העולה' של הגאון המקובל ר' משה מקראקא, אשר חלק ממנו מוקדש לענייני המקדש והקרבתו. ר' גבריאל חשק מאז ומתמיד בספר זה, שכן "הואיל ואיש קדוש היה גילו מן השמים צורת המקדש". כשהסתכל בספר 'תורת העולה' ראה בו מעין הדברים שראה בחלומו. כשם שגילו לר' גבריאל את סוד הניגונים הישנים שאותם

לימדו החזן הזקן – "ומנין אני יודע שהם מהם, משום שהנפש נהנית מהם. שיש לה לנפש געגועים על דברים ששמעה קודם שירדה לגוף" (עמ' 91) – כך הראוהו את צורת בית המקדש. מאחר שגילו לר' גבריאל את צורת המקדש בחלום, וכל זאת מצא באותו ספר, הרי שכאילו מן השמים מכשילים אותו בפיתוי של רכישת הספר שאין הוא יכול לשאת במחירו. כדי לרכוש את הספר חורג ר' גבריאל ממידותיו – הוא נכנע לשידוליו של פרנס הקהילה ונטל כסף של קהל בשכר תפילתו. לא רק הפרנס הצדיק עומד לו לטון, אלא אף אשתו החסידה נותנת לבעלה, בשלב מוקדם יותר של הסיפור, כסף המיועד לרכישת סחורה כדי לקנות את הספר. כשמגיע ר' גבריאל עם ממונה של אשתו למוכר ספרים, נודע לו שהספר כבר נמכר, ואז "לאחר שהחזרתי את כל הכסף חזרה נפשי למנוחתה". אך משמיים ממשיכים לאותת לו ולהטריד את מנוחתו, וזאת באמצעות פיוטו של ר' אמנון ממגנצא הנראה לו בחלומו – "רק בראש השנה, ביום ולא בלילה, בהקיץ ולא בחלום, נראה לו רב אמנון, שיסד את הפיוט ונתנה תוקף. ובאותו ניגון שאמר רב אמנון את הפיוט לאחר שקצץ לו ההגמון ממגנצא את פרקי ידיו ורגליו אמר זקני הקדוש את הפיוט". למחרת לא מצליח האיש לשחזר את הניגון.

עגנון אינו כותב שנשמתו של רבי גבריאל מודרכת ממנוחתה בגלל הספר שלא נרכש. הוא כורך כאחד את פרשת רב אמנון ממגנצא ואת פרשת הספר 'תורת העולה' כהמחזה של קידוש ה', של היותו של ר' גבריאל עולה תמימה, המובלת להיות קרבן בדרך שה' בחר

בה. המעבר על העיקרון הנעלה שהציב לעצמו, תוך מלחמת היצר ושינוי מידתו, הוא המוליך את האדם למעמדו הנשגב. רבי אמנון ור' גבריאל שניהם יוצרים במקביל כמיהה וכיסופים לראות באור פני מלך, לגלות סוד עליון ולמסור את נשמתם עליו – "בליל שמחת תורה אמר לו אחד מאנשי בית הכנסת לזקני, ר' גבריאל בתפילת גשם שהתפללת הוספת לי עונג על עונג יום טוב ואם עדיין אתה מתאוה לספר תורת העולה הרי הוא שלך". אותו אדם שקנה את הספר מפתה בפתע פתאום את ר' גבריאל, שוב נפתחים פצעי ליבו של הגיבור שגבר על הפיתוי במערכה הראשונה. חולשה גדולה יורדת עליו, והוא נכנע לאחר החג לפיתויי הפרנס הרוצה בטובתו, ונוטל ממנו את הכסף.

החטא, שאינו חטא לגבי אדם ממוצע, מביא שואה לצדיק שהתפתה. הצדיק פרץ את גבולות קיומו. לאחר שהוא חוזר עם הספר מעבר לנהר (מטאפורה של מקום אסור) – מקום משכן הגויים כמו "מעבר לגדר" של ביאליק ו"מעבר לנהר" של ברדיצ'בסקי וכמו הביטוי בהגדה של פסח, בעבר הנהר ישבו אבותיכם" – שם מתנפלים עליו גויים ומאשימים אותו בכשפים. אתר שנתייסר ביסורים קשים, נחבש גבריאל במאסר. הכמרים מנסים לפתותו להמיר את דתו, אך הוא עומד בכל הניסיונות והעינויים וסובל באהבה ייסורים כדרך הצדיקים האמיתיים שסובלים ייסורים קשים, ומצדיקים עליהם את הדין. הוא עומד בכל הניסיונות – "בחסדי ה' עם יראיו לא שמע ר' גבריאל את פטפוטי של הכומר ולא ראה את תנופת הגרזן שכבר הייתה נפשו משוטטת בעולמות שאין שם מורא בשר ודם

עוד. ומשנתבטלו כל השאלות ונתעלמו כל הסיבות והכל שקע בתוך הכל" (עמ' 268). זהו ביטוי הניתן להתפרש באופן דו משמעי, הן כאמונה והן ככפירה. האם כל השאלות נתבטלו מפני שהן נתאפסו, או משום שנקודת התצפית נשתנתה, שעה שהאדם אינו עוד בעולם הזה.

מטולטלים דרכי ההשגחה, פעמים הרחיקו את ר' גבריאל מן העבירה, וכל זאת כדי ללכדו ולהפכו לבסוף לעולתו של מקום. לאחר מותו מנותח רבי גבריאל לארבעה נתחים המושלכים לעוף השמים, אך ר' גבריאל מגיע כלשון עגנון "שלים" לעולם הבא. המספר, האיש לבוש הבדים, חכמי הדור ועגנון, כולם שואלים: "זקני, שהיה עליו השלום נאמן לשלוחיו, מפני מה באו עליו ייסורים קשים שכאלה ובסוף לא זכה שיבוא כל גופו לקבורה". שומעים אנו ארבע תשובות שונות לשאלה זו, כל אחת מהן הופיעה כנראה על פתק נפרד שהיה מיועד לסיום הסיפור "האיש לבוש הבדים". כך משתמע מדבריה של אמונה ירון ועל כך מעידים הקווקוים, השורות החסרות שבסוף הסיפור. כל תשובה היא ניסיון תיאולוגי המכוון לסוג קהל שונה, ורמתה שונה. יש בה תשובה סכולאסטית: "כדי לסמאות את עינו של השטן", ותשובה במטבע לשון האופינית לעגנון בספר 'עיר ומלואה': "בעולם שכולו קושיות ואיבעיות שאלה גדולה היא, בעולם שאין בו קושיות ואיבעיות אין זו שאלה." ישנן בריות שמה שמציק להן היא העובדה והסנסציונית, זו רמה נמוכה ביותר של הצגת השאלה. אנשי העיירה שואלים את המספר, האיש לבוש בדים, שזקנו נראה לו בחלומו לאחר מיתתו: "היאך נראה לך, כל גופו או אותו החלק בלבד שהגיע לקבר ישראל... הוריד האיש לבוש בדים את ראשו ושתק" (עמ' 112). השתיקה היא התשובה הנעלה ביותר לשאלה ממין זה, וגם לכל שאלה דומה לה הבאה להשיב מפני מה עלתה כך לאותו צדיק.

אלא אהבת אוהבי ה' ואהבת השם את יראיו" (עמ' 111).

דרכו של חסד ה' וגילויה של אהבת ה' – זו הבעייתיות העולה ממעמדות מסוג זה. את האנשים החיים עלי אדמות אין מספקת התייחדותם של האוהב והנאהב, הצדיק והאל, התשובה חייבת לספק את תחושת הצדק האנושית. האם רחמי ה', חסדו ואהבתו מובנים רק כשהאדם שרוי מעבר לכאן, לאחר מותו שהוא גאולתו? זאת התשובה שאותה מציעים הטוענים לקרבתם לאל. נראה שאף עגנון טוען

כך, ובעיקר בסוף סיפורו "לאחר הסעודה" שנלקט לספר 'לפנים מן החומה': "צרפתי את כל המעשים שנקשרים קצתם אל קצתם ומתחברים כאחד אל אחד ואחד מתחבר באחד ואחד מחובר לאחד בלא מחיצה וכל שאלה וכל קושיה וכל טענה כולן מסתלקות, וכל הסיבות מבטלות עצמן מעליהן ונעלמות מעליהן ונשכחות תוך עילומן ואינן נזכרות